

ORTUS ET OCCASUS VITAQUE MORSQUE ITIDEST¹ of Astraal Onsterfelijkheidsgeloof bij de Romeinen.

DOOR

Paul NOYEN
lid der Maatschappij

Zo er enig probleem bestaat dat de mens ten allen tijde in de hoogste mate heeft bezig gehouden, is het dat van worden en vergaan, van leven en dood, van hemel en hel. Deze studie is bedoeld als een bijdrage tot het historisch aspect van het probleem, meer bepaald zal ze ons leren hoe een gewoon Romeins burger uit de IIIe of IVe eeuw na Christus, met name Laberius, met zichzelf deze fel betwiste zaak in het reine had gebracht. Laberius wil — en dit is typisch Romeins — dat de anderen, de levenden dus, hun profijt doen met zijn bevindingen over voortbestaan en hiernamaals. Wie immers enigszins vertrouwd is met de Latijnse funeraire inscripties, weet dat de Romeinse doden aan de levenden iets te zeggen hebben, dat ze juist met dit doel hun grafzerken hebben laten oprichten langs de wegen waar vele mensen voorbijkomen, dat ze dezen van uit het graf interpelleren en soms om een kort onderhoud verzoeken met geijkte formules als: « Reiziger, of gij die hier voorbijkomt, blijf even staan en luister naar wat ik u te zeggen heb »². Tijd, regen en

(1) Dit is het laatste vers van het zestienregelig grafschrift in deze bladzijden behandeld, dat van de dichter Laberius en zijn vrouw Bassa. Omdat het de sleutel vormt tot het begrijpen van het ganse gedicht en het wezen zelf van 's schrijvers opvattingen over leven en dood weergeeft, heb ik het tot titel van deze studie gekozen. De tekst van de inscriptie kan men terugvinden in C.I.L. VI, 13528; BUCHELER, C.L.E. 1559; J.B. PIGHI, *Lyra Romana*, p. 160, n. 76; CHOLODNIAK, *Carmina Sepulcralia Latina*, n. 97.

Voor zover ik weet, verscheen tot nu toe geen enkele publicatie, die het gedicht in zijn geheel behandelt. Wel werden in enkele grotere werken een paar verzen van de inscriptie geciteerd en besproken, ter illustratie van de opvattingen die de Ouden er op nahielden over hiernamaals en onsterfelijkheid. In dit verband vermeld ik Fr. CUMONT, *Recherches sur le symbolisme funéraire*, Paris, 1942, pp. 88-90; E. GALLETIER, *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris, 1922, p. 63, n. 4, p. 286; J. CARCOPINO, *Aspects mystiques de la Rome païenne*, Paris 1951, p. 234.

Als model voor deze studie diende het onlangs verschenen artikel van P. LAMBRECHTS, *Op de grens van Heidendom en Christendom, het grafschrift van Vettius Agorius Praetextatus en Fabia Aconia Paulina, Mededelingen van de Kon. Vl. Acad.*, XVII, 1955, nr. 3.

(2) C.L.E. 995: Tu qui segura procedis mente, parumper/siste gradum quaeso verbaque pauca lege. 474: Respice praeteriens, viator, consobrini pietate parata.

wind hebben geenszins hun uitnodiging op het steen uitgewist, en per slot van rekening zijn de viatores, de reizigers, niet alleen degenen die het antieke Rome binnentraden of verlieten en even onder het lommer van een grafmonument gingen verpozen, de viatores zijn ook wij allen die, hoe dan ook, met de inscriptie van Laberius kennis maken, viator ben ook ik, die deze regels schrijft, viatores zijt ook gij, die ze leest. Ook tot ons dus is 's dichters afscheidvers gericht, en de laatste woorden van een stervende worden, sinds mensengeheugenis met schroom beluisterd, nopen ons ook in dit geval even na te denken over de zin van Laberius' boodschap. Begrijpen echter wat de Romeinse dode in zijn grafschrift juist bedoelt, is in veel gevallen een zeer kiese zaak, vaak is de betekenis ervan even moeilijk om doorgronden voor zijn tijdgenoten als voor ons, die er in de tijd en met de geest zo ver van afstaan. Zo nauwkeurig mogelijk te achterhalen wat de overleden Laberius ons te zeggen heeft over leven en dood, zal de opgave van deze studie zijn.

Eerst en vooral wordt de tekst van de Latijnse inscriptie bezorgd met een Nederlandse vertaling. Daarop zal een bespreking volgen die vooralsnog, in haar grote trekken geschetst, de twee delen van deze studie tot voorwerp zal hebben: ten eerste, het materieel aspect van het grafmonument en de kennismaking met de personages, ten tweede, de inhoud en de geest van het gedicht.

Bassa vatis quae Laberi coniuga hoc alto sinu
frugae matris quiescit, moribus priscis nurus.
animus sanctus cum maritost, anima caelo reddita est.

Parato hospitium: cara iungant corpora
5 haec rursum nostrae sed perpetuae nuptiae.

In spica et casia es, benedora stacta et amomo.
inde oro gramenve novum vel flos oriatur,
unde coronem amens aram carmenque meum et me.
purpureo uarum vitis depicta racemo
10 quattuor amplesast ulmos de palmite dulci.
scaenales frondes detexunt hinc geminam umbram
arboream procaeram et mollis vincla maritae.

Hic corpus vatis Laberi, nam spiritus iuit
illuc unde ortus. quaerite fontem animae.

15 Quod fueram, non sum, sed rursum ero quod modo non sum.
ortus et occasus vitaque morsque itidest³.

(3) De tekst is ongewijzigd uit BUECHELER, C.L.E. 1559 overgenomen.

Vertaling.

Hier rust Bassa, echtgenote van de dichter Laberius, in de diepe schoot der vruchtendragende aarde; ze was een vrouw van strenge zeden. Haar deugdzaam hart is bij haar man gebleven, haar ziel aan de hemel teruggeschonken.

Maak mijn rustplaats klaar: mocht ons huwelijk, dat thans eeuwig duren zal, onze dierbare lichamen opnieuw verenigen.

Gij ligt in de korenaren en de wilde kaneel, in de geurige mirre en de amoom. Mocht hieruit, aldus mijn bede, een nieuw gewas of bloem ontluiken om er mee in mijn radeloos verdriet het altaar, mijn gedicht en mijzelf te bekransen. Een knoestige wijnstok met purperen druiventros beladen, houdt met zijn weke ranken vier olmen omstrengeld. Van hieruit weeft het gebladerte, dat als 't ware tot een toneel is vergroeid, een dubbele schaduw dooreen, van de hoge bomen en de kluisters van de wijnstok, die als een tere echtgenote de olmen omarmt.

Hier ligt het lichaam van Laberius, want zijn geest is naar zijn oord van herkomst gegaan. Streeft naar de oorsprong van de ziel.

Wat ik was geweest ben ik niet, maar ik zal opnieuw zijn wat ik niet meer ben. Begin en einde, leven en dood, 't is al hetzelfde.

Zoals men ziet bestaat het gedicht uit drie goed te onderscheiden delen:

1. het grafschrift van Bassa, de vrouw van Laberius (v. 1-3);
2. de toespraak van Laberius tot Bassa (v. 4-12);
3. het grafschrift van Laberius (v. 13-16).

Een gelukkig en een ongelukkig toeval tegelijk hebben ons voor een tamelijk complex probleem geplaatst in verband met de steen zelf waarop de inscriptie van Bassa en Laberius gebeiteld is, zodat voor het getuigenis van dit archeologisch materiaal een zeker voorbehoud dient te worden gemaakt. We hebben te doen met een zuilvormig gedenkteken van tamelijk grote afmetingen, een soort van altaar in wit marmer, te Rome gevonden. Het stuk is beschadigd, alleen het onderste gedeelte, waarop de verzen 4-16 voorkomen, is bewaard. Daarbij komt nog dat wat van het altaar overblijft, op zo'n ongelukkige manier in de Galeria Lapidaria van het Vatikaan werd ingemetseld dat beide zijkanten onzichtbaar zijn geworden. Dit is trouwens de reden waarom het monument niet vermeld wordt in de catalogus van het Vatikaan. Gelukkig

bezitten we een beschrijving van de gave grafzerk⁴, waaruit blijkt dat op de thans onzichtbaar geworden zijanten de Dioscuren waren afgebeeld. Helemaal bovenaan, rondom de deksteen gekronkeld, was een slang te zien. Tenslotte bezorgt de brief ons de tekst van de eerste drie verzen, het grafscript van Bassa, die op het verdwenen deel van het monument gebeiteld waren. Ze zijn gekopieerd, zoals ze in hun oorspronkelijke vorm voorkwamen. Aan de hand van de epigraphie wordt het gedicht gedateerd van het einde der IIIe of het begin der IVe eeuw na Christus⁵.

Wat de personages betreft, kunnen we kort zijn om de goede reden dat we, buiten de gegevens van ons funerair gedicht, geen enkele inlichting bezitten over Laberius en zijn vrouw Bassa. Wel ziet Cumont⁶ in deze laatste een aangehuwd familielid van een zeker Laberia Felicla, sacerdos maxima van Cybele⁷, maar daartoe, zo meen ik, zijn, buiten een gelijkenis van namen, die aan een louter toeval kan te wijten zijn⁸, geen voldoende gronden voorhanden. Voortgaande op deze veronderstelde verwantschap en steunend op het feit dat in het gedicht gezegd wordt van Bassa dat ze rust in de diepe schoot van «Frugæ Mater», komt Cumont verder tot het besluit dat Laberius een priester van Magna Mater of Cybele moet geweest zijn⁹. Het schijnt me toe dat deze gevolgtrekking voorbarig moet genoemd worden. De woorden FRVGEA MATER kunnen inderdaad even goed de Phrygische Moeder, d.i. Cybele, als de vruchtendragende moeder betekenen, de oeroude Terra Mater, moeder van goden en mensen, aan wier vruchtbare schoot de lichamen der doden worden toevertrouwd. In de verdere studie van het gedicht zal ik pogen aan te tonen dat deze laatste interpretatie wel als de meest voor de hand liggende moet beschouwd worden. Ook zou het enigszins vreemd mogen heten dat Laberius, indien hij werkelijk een priester van Cybele was geweest, dit niet duidelijker in zijn gedicht zou te kennen hebben gegeven. Men vergete immers niet dat in de strijd tegen het Christendom de mysteries van Cybele, die aan de geïnitieerden een leven na de dood beloofden, een der machtigste

(4) Een brief van Venuti aan Muratori 14 september 1736, ms. 21, 231, ed. 711, Seguiet Paris f. 151 (Zie C.I.L. VI, 13528).

(5) BUECHELER, 1559: Saeculi III vel ineuntis IV. Zo ook GALLETIER (o.c., p. 186) en PIGHI, l.c. CHOLODNIK (l.c.) daarentegen denkt dat het gedicht van de tijd der Atonijnen is.

(6) O.c. p. 88.

(7) C.I.L. VI, 2257 = Dessau 4160: Laberia Felicla/ sacerdos maxima/ Matris deum m. I.

(8) De naam Laberius is inderdaad een veel voorkomend Romeins gentilicium.

(9) L.c. Dezelfde overweging is gemaakt geworden door HUELSEN en MOMMSEN in het C.I.L. (l.c.) Daarentegen BUECHELER (l.c.): Noli Phrygiam deam cogitare »

bolwerken van het heidens onsterfelijkheidsgeloof waren geworden en dat de heidenen er fier op gingen tot de elite der uitverkoren mysten te behoren en ostentatief hun geloof in deze heilsv verwachting beleden ¹⁰. In onze inscriptie is er van iets dergelijks geen spoor, wel wordt er het geloof aan de onsterfelijkheid on-dubbelzinnig verkondigd, maar deze onsterfelijkheid is van een gans andere aard en heeft geen uitstaans met de mysteries van Cybele.

Dat Laberius een theoloog zou zijn geweest, zoals Cumont meent ¹¹, lijkt mij al even onwaarschijnlijk. Indien de dichter in zijn verzen met termen goochelt als *animus*, *anima* en *spiritus* — hierop juist steunt de bewering van Cumont — volgt hij eenvoudig de gebruikelijke terminologie van het astraal onsterfelijkheids-geloof. Laberius was, zoals ik verder zal pogen aan te tonen, een van de velen die verstrikt zaten in de contradictie tussen materialistische en spiritualistische voorstellingen van het hierna-maals. Ondanks de syncretiserende invloed van mysteriegodsdien-sten, Christendom en filosofie, zaten de gedachten over het leven na de dood in oeroude traditionele opvattingen vastge-ankerd en vertoonden bijgevolg de meest uiteenlopende en ver-warde aspecten. Het enige dat we met zekerheid van Laberius kun-nen zeggen, is dat hij een dichter is geweest en wel een *ignobilis poeta*, zoals Bücheler hem terecht noemt ¹². Inderdaad in de ver-zen 6-12 geeft hij ons een totaal mislukt te noemen proef van zijn kunst : waar we een eenvoudig en innig woord voor de be-treunde Bassa verwachtten, lezen we een gestereotypeerde en zin-loze woordenkramerij, een zoutloos afkooksel van enkele verzen van Lucretius ¹³, waarin het Laberius vooral te doen is zijn naam als dichter te vereeuwigen, alsof het niet volstond dat hij reeds op twee andere plaatsen van dezelfde inscriptie in deze hoeda-nigheid wordt genoemd ¹⁴.

Een ander probleem, dat bij de studie van elk funerair mo-nument kan gesteld worden, is te weten wie de grafzerk heeft opgericht en wie het opschrift heeft gemaakt, wie van beide, de

(10) Cf. de inscriptie van Vettius Agorius Praetextatus, C.I.L. VI, 1779 en de hoger vermelde studie van P. LAMBRECHTS. Er bestaat immers geen reden om met CHOLODNIK de inscriptie van Laberius te dateren van de tijd der Antonijnen, te meer dat bijna alle grafschriften met astraal onsterfelijkheidsgeloof — en tot deze cate-gorie behoort het hier bestudeerde — in de IIIe of IVe eeuw werden opgesteld, slechts twee of drie in de IIe eeuw (cf. GALLETIER, o.c. p. 60 n. 3).

(11) L.c.

(12) L.c. Cf. GALLETIER, o.c. p. 187 : un assemblage de phrases pédantesques et alambiquées qui font peu d'honneur à son talent.

(13) Zie verder n. 50.

(14) Verzen 1 en 13.

man of de vrouw, het eerst gestorven is. Slechts in weinig gevallen is het mogelijk met zekerheid een volledig antwoord op deze verschillende vragen te geven. Dit is te wijten aan het feit dat onze kennis van de gebruiken in verband met de begrafenisplechtigheden bij de Romeinen nog zeer onvolledig is. Dit probleem hier te willen uitdiepen zou het kader van deze studie te buiten gaan. Daarom zal het volstaan te verwijzen naar de uiteenzetting hierover van P. Lambrechts die op het verband wijst tussen het Latijnse sepulcrale lofdicht en de *laudatio funebris*¹⁵.

Voor het geval dat ons hier bezig houdt, kunnen we met zekerheid zeggen dat Bassa vóór Laberius gestorven is en dat deze laatste het opschrift heeft gemaakt. Het gedicht is immers tot de aflijvige Bassa gericht uit naam van de overlevende Laberius, die er zorg voor draagt ons er op te wijzen dat dit rijmelwerk het product is van zijn poëtische begaafdheid¹⁶. Wat het tijdstip en de manier betreft waarop het monument geplaatst werd, bestaan er twee mogelijkheden. Praktisch zeker is dat de grafzerk opgericht werd na de dood van Bassa, maar de vraag blijft open of dit het werk is geweest van Laberius dan wel van zijn ouders¹⁷ of verwanten na zijn dood. Het is zeer goed aan te nemen dat Laberius, bij zijn leven en na de dood van zijn vrouw, een gemeenschappelijk graf voor zichzelf en voor zijn echtgenote heeft laten bouwen en dat hij meteen voor hen beiden het funerair opschrift op de steen heeft laten beitelen. Ik geloof immers dat Laberius, die een overtuigd aanhanger was van het astraal onsterfelijkheidsgeloof, er aan gehouden heeft zelf en met eigen woorden in het marmer te vereeuwigen hoe hij dank zij dit geloof de de dood van zijn lichaam had overleefd.

Het belang van al deze problemen betreffende de materiële vormen, waarin Laberius' opvattingen over leven en dood tot ons gekomen zijn, is natuurlijk ondergeschikt aan de geest zelf en de diepere betekenis van 's dichters woorden. Op de vraag wat de Latijnse dichter Laberius denkt over lichaam, ziel en hiernamaals, kunnen we al dadelijk antwoorden dat we hier ontegensprekelijk te doen hebben met een grafschrift, waarin het geloof aan de onsterfelijkheid, meer bepaald aan de astrale, verkondigd wordt¹⁸.

Teneinde dit bepaald aspect van het hiernamaals enigszins te situeren in het algemeen kader van de opvattingen der Ouden

(15) O.c. p. 8; vlg. Cf. GALLETIER, o.c. p. 105 en vlg.

(16) V. 8: *unde coronem amens aram carmenque meum et me.*

(17) Zo meent MOMMSEN, C.I.L. VI, 13528.

(18) Dit is ook de opvatting van Cumont, Galletier en Carcopino.

over het voortbestaan na de dood van de menselijke persoonlijkheid, zij hier zeer schematisch gezegd dat de Latijnse funeraire inscripties in volgende drie categorieën kunnen worden ondergebracht: 1. de inscripties van degenen die de onsterfelijkheid loochenen; 2. de inscripties van degenen die in de onsterfelijkheid geloven; 3. de inscripties van degenen die twijfelen.

De tweede categorie kan op haar beurt in verschillende groepen onderverdeeld worden volgens de soort van onsterfelijkheid waarin de afgestorvene gelooft: a. het vegetatieve leven in het schimmenrijk van de Homerische onderwereld, b. de eindeloze geneuchten der Dionysusvereerders, c. het enigmatisch hiernamaals dat de ingewijden in de mysteriegodsdiensten beschoren is, d. het vergeestelijkt genot der filosofen, e. het gelukzalig verblijf der Pythagoreërs in de hemellichamen.

Er bestaat niet de minste twijfel dat de inscriptie van Laberius en Bassa tot de tweede categorie behoort en meer bepaald een typisch voorbeeld mag geheten worden van astraal onsterfelijkheidsgeloof. Over ontstaan, evolutie en wezen van dit geloof heeft Cumont enkele meesterlijke bladzijden geschreven¹⁹. Ze komen hierop neer dat het astrale onsterfelijkheidsgeloof, zoals het in de IIIe en de IVe eeuw na Chr. in de Romeinse funeraire inscripties voorkomt²⁰, in wezen teruggaat op het Pythagoreïsch dualisme, volgens hetwelk de ziel, na de bevrijding uit de kluisters van het lichaam (*σῶμα σῆμα*), opstijgt naar de hemelse sferen, waarvan de essentie dezelfde is als de hare.

Deze opvatting heeft Plato tot de zijne gemaakt en met bezielende kracht aan de volgende geslachten medegedeeld. Ze vindt aanhangers in de vooraanstaande kringen der Romeinse republiek. Varro, Cicero, Horatius, Ovidius, Vergilius worden ijverige verspreiders der Pythagoreïsche ideeën. Bij de agnosticus Cicero is zeer goed de groeiende invloed van de Pythagoreïsche eschatologie merkbaar, naarmate allerlei beproevingen de grote staatsman in zijn politiek en privaat leven treffen²¹.

Van zeer groot belang voor de evolutie van de leer is de rol van Cicero's leermeester, Posidonius, geweest die het stoïcisme voor een diepgaande beïnvloeding door het astrale onsterfelijkheidsgeloof open stelde. Over dit naar het Pythagorisme gericht stoïcisme worden we het best ingelicht door de dialogen en brie-

(19) *Lux perpetua*, Paris, 1949, Chapitre III: l'Immortalité céleste.

(20) GALLETIER, *o.c.* p. 60, n. 2 en 3 geeft een lijst van chronologisch en geografisch gerangschikte inscripties met astraal onsterfelijkheidsgeloof. Deze lijst is onvolledig.

(21) Dit blijkt uit het *Somnium Scipionis* en uit de fragmenten (Lactantius, Inst. III, 18) van de *Consolatio*, geschreven na de dood van Tullia.

ven van Seneca. Voor hem, als voor elk stoïcijn, is de ziel stof-felijk²², maar dan toch gemaakt uit een buitengewoon subtiel vuur. Ze is uit de hemel gedaald²³ en wil er, krachtens haar natuur, terugkeren²⁴. Zo wordt ze opnieuw vrij en ze vindt haar geluk in het aanschouwen der hemelse lichamen.

« De dag, zegt Seneca²⁵, die we vrezen als de laatste van ons leven, is onze geboorte tot de eeuwigheid ». En zo wordt, onder invloed van het stoïcisme, het Pythagoreïsch geloof in een hemels voortbestaan, door Galletier een der edelste begrippen van het antieke denken genoemd, verwant met de christelijke voorstelling van het hiernamaals²⁶.

In het gedicht van Laberius en Bassa zijn het de verzen 3 en 13-16 d.w.z. het laatste vers van het epitaphium van Bassa en gans het epitaphium van Laberius, die ons toelaten de funeraire inscriptie thuis te wijzen in de categorie der grafschriften met astraal onsterfelijkheidsgeloof. Ze maken de twee belangrijkste delen van het gedicht uit en zullen dan ook het eerst behandeld worden. Voor het vers 3 dient evenwel een voorbehoud te worden gemaakt, omdat op de steen²⁷ geschreven stond: ... MARITOSIANI-MA... Wie aan deze lezing (*marito si anima*) vasthoudt, zal natuurlijk met recht laten gelden dat het astrale onsterfelijkheids-geloof als louter hypothetisch wordt voorgesteld. Maar tegen dit bezwaar pleit het feit dat in de laatste vier verzen het verblijf van Laberius' ziel in de hemel met absolute zekerheid wordt bevestigd. Er is echter meer. Slechts één van de uitgevers van het gedicht²⁸ heeft de lezing « *si anima* » behouden, omdat deze lezing naar alle waarschijnlijkheid berust op een veel voorkomende fout van kopiïsten, die er in bestaat in de onvolledig (door het geheel of gedeeltelijk ontbreken van het dwarsstreepje) voorgestelde letter T de letter I te zien. De *elisie* van het werkwoord *est* met het voorgaande woord komt trouwens nog twee maal in onze korte inscriptie voor²⁹. Daaraan wilde ik nog toevoegen dat, indien het werkwoord *si* in het derde vers behouden blijft, de gedachte die in dit vers besloten ligt, geen zin meer heeft. Inderdaad, het feit dat de *animus sanctus* van Bassa bij haar overlevende man blijft, kan niet afhankelijk gesteld worden, kan niet het ge-

(22) *Epist.* 106, 4: *anima corpus est.*

(23) *Epist.* 120, 15. *Consol. ad Helv.* 6, 7; 11, 7.

(24) *Epist.* 92,30; 41,5; 79,12; *Consol. ad Marciam*, 24,5.

(25) *Epist.* 102, 28-29. *Dies iste quem tamquam extremum reformidas, aeterni natalis est.*

(26) GALLETIER, o.c. p. 64.

(27) Zie n. 4.

(28) C.I.L. VI, 13528.

(29) V. 10 *amplesast*, V. 16 *itidest*.

volg zijn van het feit dat haar « anima » naar de hemel is teruggekeerd. M.a.w., of de ziel van Bassa al dan niet in de hemelse sferen is opgenomen, is geenszins determinerend voor het verwijlen van haar « animus sanctus » bij haar echtgenoot. Het gaat immers niet op in dit onderscheid tussen *animus* en *anima* het werk van een theoloog te zien, zoals Cumont de zaken wil voorstellen³⁰. Uit de studie der inscripties met astraal onsterfelijkheidsgeloof blijkt dat de ziel van de mens, die na de dood van het lichaam ten hemel opstijgt, onverschillig *anima*, *animus* of *spiritus* wordt genoemd³¹. Het is evenwel duidelijk dat Laberius hier een onderscheid, een tegenstelling zelfs, maakt tussen *animus* en *anima*. Maar even duidelijk is dat hier aan het begrip « *animus* » niet zijn gewone betekenis mag gegeven worden van iets dat hoger staat dan de « *anima* », van het principe van het intellectueel en moreel leven in tegenstelling met de « *anima* », het principe van het dierlijk leven³². Met « *anima* » bedoelt Laberius zonder enige twijfel de ziel van de mens, vermits ze naar de hemel teruggekeerd is, dus het hemels principe dat in het Pythagoreïsch dualisme de tegenhanger is van het lichaam, dat aan de aarde is toevertrouwd. Deze tegenstelling komt nog duidelijker tot uiting in de verzen 13-14:

His corpus vatis Laberi, nam spiritus iuit illuc unde ortus.
quaerite fontem animae.

Maar daarnaast, naast de *anima* en het lichaam, neemt Laberius nog een derde beginsel aan, de *animus*, dat niet in de hemel kan opgenomen worden, vermits het op aarde bij Laberius blijft toeven. Mijns inziens³³ bedoelt Laberius met de « *animus* » van Bassa de nagedachtenis van de afgestorvene die bij hem en de leden van haar familie blijft voortleven en dus aan de aflijvige een soort van door de tijd beperkte onsterfelijkheid of overlevingskracht verzekert. Dit voortbestaan onder de levenden van de nagedachtenis van de afgestorvene, waardoor deze laatste in feite niet helemaal gestorven is, is een vorm van onsterfelijkheid, die zelfs door degenen die elke andere onsterfelijkheid ontkennen, nagestreefd wordt³⁴. Op onvergetelijke wijze wordt ze beschreven in een

(30) *Symb. fun.* p. 88 n. 2.

(31) GALLETIER o.c. p. 62.

(32) Dit onderscheid blijkt uit de volgende getuigenissen: Seneca, *Epist.* 58: Animantia quemadmodum divido? ut dicam, quaedam animum habent, quaedam tantum animam. Accius, *apud Nonium*: sapimus animo, fruimur anima, sine animo anima est debilis — *Isid. in Append. Differ.* 177: anima est qua vivimus, animus quo regimur.

(33) GALLETIER, o.c. p. 286, is dezelfde mening toegedaan.

(34) Men denke slechts aan het beroemde « Exegi monumentum aere perennius »

gedicht van Propertius³⁵: de overleden Cornelia zet haar man, Paulus Aemilius, er toe aan haar nagedachtenis met mate te eren teneinde haar kinderen het schouwspel van de droefheid, die met deze verering gepaard gaat, te sparen.

Natuurlijk past dit derde begrip van de aldus opgevatte *animus* niet in het kader van het Pythagoreïsch dualisme³⁶. Maar dit argument is van weinig waarde. Galletier heeft volkomen gelijk, wanneer hij zegt dat het geen zin zou hebben alle funeraire gedichten te willen vastknopen aan een welbepaald filosofisch systeem³⁷. En hierin ligt juist de fout van Cumont, dat hij al te systematisch is te werk gegaan en in een gedicht als het onze, dat astrale onsterfelijkheid voorhoudt, alles in het kader van deze astrale onsterfelijkheid wil verklaren. Pythagorisme en stoïcisme zijn systemen, maar Laberius is een mens. Wanneer zijn filosofische overtuiging hem voorschrijft de dood als een verlossing en het lichaam als een kerker te beschouwen, kan hij als mens niet anders dan rouwen om de dood van zijn echtgenote, gaat hij zelfs zo ver voor dat verachtelijke lichaam een eeuwigdurend huwelijk te wensen, zoals in de materialistische voorstellingen van het Dionysisch hiernamaals³⁸. Hiermee hoop ik te hebben duidelijk gemaakt dat de « animus » van Bassa, haar nagedachtenis dus in het hart van haar man, niet kan afhankelijk worden gemaakt van een voorwaarde, die vervuld wordt door het opstijgen van haar ziel naar de hemel. Zelfs een formeel loochenen der onsterfelijkheid zou niet uitsluiten dat de nagedachtenis van Bassa bij de levende Laberius blijft verwijlen.

De laatste twee verzen van het opschrift zijn, én om hun enigmatische vorm én om hun moeilijk te doorgronden betekenis, de sleutel van het ganse gedicht. Terecht heeft Cumont onze aandacht gevestigd op het veelvuldig voorkomen van dergelijke formules in de funeraire inscripties³⁹. Volgens hem waren ze oor-

van Horatius en de angstvallige zorg van vele Romeinen om hun naam te vereeuwigen. Veelbetekenend in dit opzicht is een grafschrift, waarin een zekere Claudius Rufinus verzekert dat zijn naam opnieuw zal leven door de stem van de voorbijganger, (C.I.L. XIII, 2104 = quodque meam retinet vocem data littera saxo/ voce tua vivet, quisque leges titulos).

(35) Prop. IV, 11, v. 79-84.

(36) Deze drieledige opvatting komt nog treffend tot uiting in volgende funeraire inscriptie: Terra tenet corpus, nomen lapis atque animam aër (C.L.E. 1207).

(37) O.c. p. 60.

(38) Vers 4 en 5. Cf. Martin P. NILSSON, *The Bacchic mysteries of the Roman Age*, *The Harvard Theological Review*, Vol. XLVI, n. 4, Oct. 53, p. 184: The adherents of the Bacchic mysteries did not believe that they would rise up from the dead: they believed that they would lead a life of eternal bliss and joy in the Other World.

(39) Fr. CUMONT, *Non fui, fui, non sum*, *Le Musée Belge* XXXII, n. 1-2, p. 73-85. J. CARCOPINO, o.c. p. 229 en vlg.

spronkelijk een epicuristische « Vereinung » van alle onsterfelijkheid, maar later werden ze even goed door andersdenkenden gebruikt om hun hogere verwachtingen van het hiernamaals bekend te maken. Deze uitdrukkingen doen ons in elk geval denken aan magische formules; ze zijn gewild duister omdat ze ons de sleutel van het duister mysterie van leven en dood willen geven. Daarom moet men ze interpreteren als een soort van algebraïsche equaties, waarvan we de onbekende door een vaststaande grootheid moeten vervangen om de zin van het geheel te kunnen begrijpen. Naar gelang de waarde aan de onbekende gegeven, krijgt de gelijkheid een gans verschillende betekenis, een materialistische of een spiritualistische.

Passen we dit procédé toe op onze formule, m.a.w. vervangen we de onbekende « (*id*) quod » door de waarde « astraal of onsterfelijk wezen », waarde die we uit de hoger bestudeerde verzen mogen afleiden, vermits het gedicht een belijdenis van het astraal onsterfelijkheids geloof is, dan wordt deze enigmatische formule een eenvoudig en vanzelfsprekend geheel, waarvan alle delen in een bijna magische en toch logische verhouding tegenover elkaar staan :

A	B	C	D
Quod fueram /	non sum /	sed rursus ero /	quod modo non sum.

Wat Laberius was geweest (A) vóór zijn leven op aarde (let op het plusquamperfectum), nl. een onsterfelijk of astraal wezen, is hij op dit ogenblik niet (B), (het is immers de dode Laberius die ons van uit het graf toespreekt). Maar hij zal opnieuw zijn (C), wanneer zijn ziel terug haar hemels bestaan zal leiden, wat hij niet meer is, nl. een onsterfelijk of astraal wezen (D).

Dus $A=D$. Inderdaad, wat Laberius was geweest, is hetzelfde als dat wat hij niet meer is, nl. een astraal of onsterfelijk wezen. C wordt gelijk aan D en daar $D=A$, wordt $C=A$. A is het verleden en C de toekomst. Dus is het verleden gelijk aan de toekomst. Wat de ziel was in het verleden, vóór haar verblijf in het lichaam, zal ze opnieuw worden in de toekomst, na de dood van het lichaam: hemels en eeuwig. Alleen het aards bestaan van de mens vormt hierin een onderbreking.

Grafisch kan Laberius' gedachte voorgesteld worden door een cirkel, symbool der oneindigheid, of door een sferisch hemellichaam, symbool der eeuwigheid. De lijn BD waarvan het punt B het aards bestaan van Laberius betekent, verdeelt de cirkel in twee helften, verleden en toekomst, die in de snijdingspunten B en D elkander raken en ineenvloeien.

Het in paradoxen uitgedrukte laatste vers «ortus et occasus vita morsque itidest» vormt een probante bevestiging van dit geloof in de astrale onsterfelijkheid. *Ortus* et *occasus* zijn de astrologische termen voor op- en ondergaan der hemellichamen, ze hebben dus betrekking op de ziel als etherisch wezen, dat uit de hemel daalt of er in opstijgt. *Vita* en *mors* hebben betrekking op het menselijk leven, dat begint en vergaat. Ook dit vers dient dus in het licht van dezelfde equatie uitgelegd. Door de *ortus*, het opstijgen dus van de menselijke ziel naar de hemel, sterft het lichaam, dus *ortus*=*mors*. Door de *occasus*, het neerdalen m.a.w. van de menselijke ziel uit de hemel, wordt de mens geboren, dus, *occasus*=*vita*. Bijgevolg, wat leven is voor de ziel, is dood voor het lichaam en wat dood is voor de ziel, is leven voor het lichaam. Vandaar dat begin en einde, leven en dood hetzelfde zijn⁴⁰.

En zo dringt thans ook de betekenis van de tweede helft van vers 14 tot ons door: *Quaerite fontem animae!* Deze aansporing is tot de viatores, tot ons dus, gericht, want Laberius is, zoals vele Romeinse doden, een proseliet. Hij zet ons aan zijn voorbeeld te volgen, want zijn ziel of geest is naar zijn plaats van herkomst, de hemel, gegaan. Ook gij die dit leest, aldus Laberius' gedachte, streeft naar de bron, de oorsprong van de ziel, nl. de hemel. Het is niet uitgesloten dat hierbij aan metempsychose moet worden gedacht, zoals Carcopino meent⁴¹, en dat Laberius met de *fontes animae* de uiteindelijke, zuivere toestand bedoelt, waarin de *spiritus* of ziel, na de cyclus der zielsverhuizingen, tot rust komt. Niets echter laat ons toe dit met zekerheid te zeggen.

De laatste verzen van ons gedicht, waarin de identiteit van leven en dood, begin en einde, geponeerd wordt, zijn op treffende wijze geïllustreerd door de afbeeldingen der Dioscuren, die op de zijkanten van het grafmonument voorkomen⁴². De goddelijke tweelingbroeders sterven immers om de beurt elke dag om de volgende dag herboren te worden. Als sterrenbeelden rijzen ze op, schenken licht en leven aan het ene wereldhalfmond, en dalen ze, duisternis en dood aanbrengend, in het andere halfmond. Het leven van de ene is de dood van de andere en de dood van de ene het leven van de andere⁴³.

(40) Cf. Cicero, *Somnium Scipionis*, 14: *Hi vivunt qui e corporum vinculis tamquam e carcere evolaverunt, vestra vero quae dicitur mors est. Tuscul. I, 75: Haec vita mors est.*

(41) O.c., p. 234.

(42) Zie p.

(43) *Symb. fun.* p. 89. Volledigheidshalve wil ik hier nog wijzen op het onthutsend oordeel van LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, 1942, p. 84: «This last (v. 15-16) is the epitaph of the poet Laberius, and is a stupid hodgepodge of conflicting ideas.» Dat Lattimore niet alleen deze twee verzen, maar gans

Nu blijft ons nog over de verzen 4-12, die op twee na, 4 en 5, het onbelangrijkste gedeelte van het gedicht uitmaken, te bestuderen. De verzen 4 en 5 vallen uit de toon. Na de verklaring dat de ziel van Bassa naar de hemel is teruggekeerd, hetgeen dus volgens de Pythagoreïsche leer gebeurt nadat ze de kerker van het lichaam heeft verlaten, geeft Laberius onomwonden uiting aan zijn bezorgdheid om het lichaam. Hij verzoekt Bassa dat ze zijn plaats in het graf zou klaar maken — tot de hemel heeft immers het stoffelijk omhulsel van de mens geen toegang, — en wenst dat hun dierbare lichamen opnieuw in een eeuwigdurend huwelijk zouden verenigd worden. Vreemd is dat ook de vorm waarin deze gedachte is uitgedrukt, contrasteert met de rest van het gedicht. Na de eerste drie regels van het grafschrift van Bassa verandert de toon. De twee kortere lijnen die aan senarii doen denken en waarin de hoop op lichamelijke vereniging wordt geuit, verwekken een dringende noot, vertolken de bittere klacht van een mens in vlees en bloed, in wiens gedachten de overledene voortleeft, niet als een etherisch wezen, maar als de geliefde en begeerde vrouw^{43bis}. Cumont meent dat de Dioscuren ook de symbolen zijn van de eeuwige hereniging van de echtgenoten na de dood⁴⁴. Dit is juist, maar deze vereniging kan niet gebeuren in de hemelse sferen, zoals Cumont doet uitschijnen, want hier hebben alleen de van het lichaam bevrijde zielen toegang.

Mijns inziens hebben we hier te doen met een meer materialistische voorstelling van het hiernamaals, zoals ze vaak bij de

het gedicht totaal verkeerd begrepen heeft, blijkt uit zijn commentaar (p. 84, n. 468) op v. 3: « Maritus does not make sense, since the subject of the poem is a man. » Hij heeft dus niet eens gezien dat het gedicht uit twee grafschriften bestaat, dat van Bassa en dat van Laberius!

(43bis) Hier dringt zich een verbetering op van de opvattingen, zowel van Buecheler als van Galletier, in verband met de metrische vorm van het gedicht van Laberius. De heer Dierkens, student in de klassieke philologie aan de Universiteit te Gent, heeft mij zeer onlangs, gedurende een les van historische kritiek in het Seminarie van Oude Geschiedenis, met bewijzen aan de hand kunnen overtuigen dat het metrisch schema van het gedicht helemaal anders is dan het gewoonlijk wordt voorgesteld. Volgens Galletier (p. 286) zijn lijn 1-3 dactylische hexameters, lijn 4-5 iambische senarii, lijn 6-12 dactylische hexameters, lijn 13-16 elegische disticha. Welnu, uit de scansie blijkt duidelijk dat de eerste acht lijnen niet alleen geen hexameters, maar zelfs helemaal geen verzen zijn. Ze zijn een soort rhythmisch proza ter inleiding van het eigenlijk gedicht, dat aangekondigd wordt op het einde van lijn 8 (carmenque meum) en effectief begint op de volgende lijn (9). Dit carmen bestaat uit vier dactylische hexameters (lijn 9-12) en twee disticha (lijn 13-16). Het gaat ook niet op te beweren dat Laberius een zo slecht dichter is geweest (op technisch gebied) dat hij van de eerste acht lijnen hexameters heeft willen maken, maar daarin niet geslaagd is; in de lijnen 9-12 geeft hij immers het bewijs de techniek van het schrijven van hexameters te bezitten.

(44) *O.c.*, p. 89: Ainsi le prêtre (= Laberius) et son épouse célébreront dans un monde impérissable des noces non plus éphémères, mais perpétuelles.

aanhangers van de Dionysuseredienst voorkomt⁴⁵. De nadruk kan niet genoeg gelegd worden op het feit dat men in de Latijnse sepulcrale inscripties geen systeem mag zoeken en dat bijgevolg contradicties als een zeer gewoon verschijnsel moeten worden beschouwd⁴⁶. Niemand minder dan Epicurus zelf heeft ons hiervan het beste bewijs gegeven. Deze loochenaar van alle onsterfelijkheid bepaalt immers in zijn testament dat een deel van zijn vermogen zal besteed worden aan het brengen van jaarlijkse offers op zijn graf!⁴⁷.

Bijna alle sepulcrale gedichten met astraal onsterfelijkheidsgehoof maken een scherp onderscheid tussen het lichaam, dat aan de aarde wordt toevertrouwd, en de ziel die ten hemel opstijgt. Maar weinig talrijk zijn de Romeinen die zich volledig kunnen ontdoen van de traditionele verering van Terra Mater en de zorg om de rituele offeranden op de begraafplaats. Zo eindigt een inscriptie, deze van L. Vettius Nymphius, met een geloofsbelijdenis van het hemels leven, maar ze begint met de gebruikelijke gebeden tot de aarde⁴⁸.

Ook Laberius heeft aan het graf van Bassa, dat ook het zijne moest worden, de grootste zorg besteed. De verzen 6-12, die in dactylische hexameters zijn gesteld, moeten vastgeknoopt worden aan de lijnen 1-2, waarin ons wordt gezegd dat Bassa in de diepe schoot van Terra Mater rust. Thans krijgen we de gedetailleerde beschrijving van haar laatste rustplaats. De dode ligt op een bedstede van korenaren, wilde kaneel, mirre en amoom. Deze planten zijn een soort van waarborg die het voortleven na de dood moeten verzekeren. Ze vormen een integrerend deel van de cultus van Terra Mater⁴⁹. Rond het graf zelf groeien vier olmen waar-

(45) Zie P. Martin Nilsson, o.c.

Zinnelijke verwachtingen blijken duidelijk uit volgende inscripties: *Morte secuta virum/ Haec est sancta fides, haec sunt felicia vota,/ amplexus vitae reddere post obitum...* (C.I.L. VI, 25427 = C.L.E. 1142). *Marite, ne doleas mei quod praecessi: sustineo in aeterno toro adventum tuum...* (C.I.L. VI 11252).

(46) Hierover hoeven we ons niet te verwonderen, als we zien dat dezelfde inconsequentie en aaneenrijging van verschillende, zelfs contrasterende, eschatologische voorstellingen voorkomen in het gedicht van Longfellow, *Blessed are the Dead* (Harvard Theol. Rev. 1951, p. 5).

(47) Diog. Laert. X, 18.

(48) C.L.E. 1048.

(49) Cf. CUMONT, *Lux Perpetua*, p. 42, en BRELICH, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell' Impero Romano*, Diss. Pann. 1937, p. 35 en vlg. Brelich citeert talrijke inscripties, waaruit blijkt dat de cultus van Terra Mater zich uit door het toeien der graven met bloemen en planten. De soorten van gewassen die in ons gedicht voorkomen, vinden we erin terug. Ook wijst hij (p. 44) op de funeraire betekenis van de rode kleur, de wijn en de druiven. Rood is immers de kleur van het bloed, de dood en het leven. In dit licht moet de purperen tros (*purpureo racemo*) van v. 9 begrepen worden.

rond zich de ranken van een wijnstok slingeren en aldus op symbolische wijze de aanhankelijkheid der vrouwelijke liefde voorstellen. De gedachte evenals de taal waarin deze is uitgedrukt, is duister en gekunsteld. Ook het poëtisch beeld van de ineengestregelde schaduwen is even verward als de dooreengeweven bladeren zelf! We krijgen de pijnlijke indruk dat Laberius in deze verzen eerder pralen wil met eigen dichterlijk talent dan rouwen om het verlies van zijn vrouw. De Lucretiaanse invloed in dit gedeelte van het gedicht is onmiskenbaar⁵⁰. Hierop volgt dan eindelijk het grafschrift van Laberius dat uit twee disticha bestaat en hoger bestudeerd werd.

Daar ik gepoogd heb de verschillende gedachten die in het gedicht van Laberius besloten liggen, te ontleden, zonder mij daarbij steeds aan de volgorde der verzen te kunnen houden, volgt thans tot besluit het korte plan van het hier bestudeerde funerair gedicht met de betekenis die Laberius er heeft willen inleggen.

Lijn 1-3. Epitaphium van Bassa waarin het geloof in de astrale onsterfelijkheid verkondigd wordt. De ziel van Bassa is ten hemel gestegen.

Lijn 4-12. Toespraak van de levende Laberius tot de gestorven Bassa. Deze acht regels leren ons hoe Laberius de grootste zorg heeft besteed aan de rustplaats van de dode Bassa en aan het sepulcraal monument dat haar bedekt. Eerst vernemen we een zinnelijk aandoende wens tot het bekomen van een eeuwigdurend huwelijk, daarna krijgen we een staaltje van Laberius' conventionele en bombastische dichtkunst. De verzen 6-12 vormen het eigenlijk gedicht.

Lijn 13-16. Epitaphium van Laberius. Opnieuw wordt in deze twee disticha het geloof in de astrale onsterfelijkheid bevestigd. De laatste twee verzen vormen een sleutelformule, die de beginzinnen van dit geloof als 't ware in een toverspreuk vastlegt.

(50) De Rerum Natura, I, 927-9: *Iuvat integros accedere fontis/ atque haurire, iuvatque novos decerpere flores/ insignemque meo capiti petere inde coronam.*